

Tyrkiet mellem Europa og europæisering

Işıl Kazan, stud.scient.pol. og Ole Wæver, seniorforsker,
Københavns Universitet og Center for Freds- og Konfliktforskning

Efter den kolde krig er mange lande kastet ud i identitetskriser, i en søgen efter udenrigspolitisk orientering, som ofte involverer spørgsmål om national selvforståelse. Dette fremkalder mere eller mindre godt begravede bryderier – det gælder Tyskland, Frankrig, de nordiske lande, USA, Rusland, Italien, men bestemt også Tyrkiet. Tyrkiet var under den kolde krig blevet optaget i Vesten. Rusland var skubbet ud, var ikke Vesten, men Tyrkiet var til gengæld en central brik i USAs inddæmningsstrategi, et centralt NATO-land, modtog stor økonomisk og militær støtte, blev optaget i Europarådet og var i det hele taget mere velkomment i Vest end vel nogensinde før. Tyrkiets moderniseringsstrategi var i overensstemmelse med den politik, man blev mødt med fra sine allierede, og omend EFs afslag allerede før murens fald havde vist grænserne, var Tyrkiet relativt entydigt forankret i Vest og defineret som europæisk på en måde, der tilsyneladende gav gode svar på evige tyrkiske spørgsmål (som vi vil komme tilbage til). Muren og kommunismen faldt, EF satte kurs mod økonomisk og politisk union, NATOs status og rolle blev uklar, og Sovjet gik i opløsning og afløstes af 15 uafhængige stater, hvoraf 5 er tyrkisktalende. Tyrkiet er dermed konfronteret med en række nye spørgsmål, der vedrører landets relationer på de globale og regionale niveauer men også selve den dominerende tyrkiske nations- og statsopfattelse. Hvordan skal Tyrkiet placere

og forstå sig ift Europa, ift Vesten, ift den islamiske verden og ift de nye republikker? Situationen er en generel identitets- og orienteringskrise. Den fremtidige kurs kan derfor ikke fastlægges med præcision, men en række af mulige retninger kan ridses op.

For at forstå de mulige tyrkiske kursvalg, er det nødvendigt at undersøge 1) »Europa«s placering i Tyrkiets (selv)forståelse; og 2) »koden« i tyrkisk politisk tænkning. Mange vestlige ræsonnementer om Tyrkiets politik fører til helt fejlagtige sammenstillinger af, hvilke komponenter der kan forenes, og hvilke projekter der giver mening, fordi de tænkes i politiske kategorier, der ikke er Tyrkiets.

1. Europa som modernisering

Når udviklingerne i Europa kan have så stor effekt på Tyrkiet, skyldes det, at »Europa« har en særlig plads i det tyrkiske samfund. Europa har været et forbillede for den tyrkiske samfundsmæssige organisering og et orienteringspunkt i flere hundrede års moderniseringsbestræbelser, som blev startet for ikke at sakke agterud ift Europa. Dette udtryktes klart allerede i 1830 i en udtalelse af Halil Paşa (Imperiets Storadmiral):

I am back from a visit to Russia. On my return, I became more than ever convinced that, if we

are further delayed from imitating Europe, we shall be left with no alternative to the obligation of going back to Asia (citeret i Kazancigil 1981: 38)

At Europas betydning for Tyrkiet konstant har været central, men taget skiftende former, kan demonstreres ved et kort rids over seks perioder:

1. Tyrkisk overlegenhed (ca. 1300-1800). Man opfattede sit eget samfund som overlegent i forhold til middelalderens Europa, så ned på Europa. Længe efter tilbagegangen var blevet manifest, havde tyrkerne en solid tro på egen overlegenhed ift Europa. I 1700-tallet begynder man dog at sende observatører til Europa for at observere »nye ting«.

2. Tilbagestående Osmanner ift et moderne, overlegent Europa (1800-1923). Den tyrkiske moderniseringsproces begynder med Osmannerrigets (eller rettere den osmanniske stats-elites) bestræbelser for at kunne konkurrere med de europæiske stormagter og dermed beholde sin stormagtsposition på den europæiske scene. Denne start – hvor drivkraften var statseliten, og motivationen var at forhindre osmannisk tilbagetog i Europa ved at »følge med udviklingen i Europa« – har præget moderniseringsprocessen i Tyrkiet, helt til idag. Således blev begreberne »Europa« og »modernisering« koblet til hinanden og blev identiske i den tyrkiske historiske hukommelse.

Presset for modernisering kom først og fremmest fra den politisk-militære sfære. Eftersom imperiets krise først var militær – Europa ekspanderede i verden, mens Osmannerriget blev presset tilbage fra Europa – opstod behovet for at efterligne Europa primært på dette område. Statens overlevelse krævede, at man fandt ud af, hvad der muliggjorde den europæiske fremgang, og lærte at efterligne dette. Det blev en hovedbeskæftigelse for statseliten/de intellektuelle. Det var ikke gi-

vet, at man skulle tage alt. De fleste overvejelser gik på at overtage centrale elementer og indplacere dem i en osmannisk-tyrkisk ramme og dermed omfortolke dem.

I forsøget på at redde imperiet opstod tre forskellige politiske projekter, der har betinget Tyrkiets politiske liv til idag: 1) *Garpcılık/Osmançılık* (vesternisme, osmannisme), 2) *İslamcılık* (islamisme), og 3) *Türkçülük* (tyrkisme). Den første søger at artikulere den traditionelle osmanniske samfundsmodel med vestlig teknologi, og efterhånden – i løbet af 1800-tallet – som den osmanniske krise bliver mere markant, optones troen på videnskab som generelt trylleord, og traditionelle institutioner i samfundet angribes for at stå i vejen for moderniseringen.

Hvor alle i stigende grad var for en form for modernisering, udkrystalliserede der sig et skel m.h.t., om det nødvendigvis måtte være *på alle punkter*, eller om det kun skulle være *teknologisk*, som så kunne kombineres med et særkende i form af enten *islamisk* eller *tyrkisk* profil. Det fører til de tre mulige hovedlinjer: »at være en europæisk stat«, »at være en islamisk stat i Europa« eller »at være en tyrkisk stat i Europa«. Fælles er, at man ser Europa som model, søger at »efterligne Europa« og taler om »tidens nødvendigheder«. (Mere om vesternisme, islamisme og tyrkisme i afsnit 2.)

3. »Vesternisering på trods af Vesten, europæisering på trods af Europa« (1923-1946). Den moderne, tyrkiske republik søger i Mellemkrigstiden at efterligne Europa (den moderne/vestlige verden) – under mottoet »at følge med tidens nødvendigheder« – men politisk har man et belastet forhold til Vesten. Man forholder sig neutral i mellemkrigstiden og søger en vis tilnærmelse til det revolutionære Sovjetunionen, som man godt nok politisk står langt fra, men med hvem man deler en paria-status ift Europa. Man søger at være

en europæisk, vestlig, moderne stat – men samtidig at vogte skeptisk på Europa. Man søger »towards the West in spite of the West«.(Berkes 1964, s. 464)

4. »At være en europæisk stat«, at være én af dem (1946-1970). Tyrkiet er med i Europa. Tyrkiets mål om at skabe en moderne (vestlig) nationalstat og få en plads i den moderne, vestlige verden var i denne periodes atmosfære forenelig med at »dele fælles skæbne med Vesten«. Det kemalistiske partis daværende formand Ismet İnönü udtalte f.eks. i 1959 »Being a member of the western world and in view of our regime, from the start we were always enthusiastic about the EC. We want to join the Community«. (citater fra İlkin 1990, 35)

5. EF-frustrationer (1970-1990). Vi er en europæisk stat, hvorfor kan vi så ikke komme med? På trods af manglende EF-optagelse, forbliver EF den primære retning for tyrkisk udenrigspolitik. Princippet er: vi vil gerne have andre relationer i diverse (ikke mindst mellemøstlige) retninger, men EF/Europa er og bliver vigtigst.

6. Post-sovjetiske vilkår (1990-). Selvbilledet er nu, at man er en europæisk (stor)magt med indflydelse på den euroasiatiske udvikling, bl.a. i kraft af de »nye« tyrkiske republikker, og derfor bør man tages alvorligt af de europæiske magter. Der er stadig frustration over, hvorfor man ikke for alvor kommer med. Golfkrigen var en tvetydig erfaring: Den tyrkiske ledelse spillede dristigt dobbeltspil ift at agere neutral overfor sin egen befolkning og vestloyal overfor USA og Europa. Det priste Vesten, men da krigen var slut, udeblev enhver belønning. I stedet fulgte en ny runde med kritik af Tyrkiets behandling af kurderne (som en udløber af krigens konsekvenser i Nordirak), men ingen øget tilnærmelse til EF.

I princippet er devisen stadig: gerne andre relationer, men først og fremmest Europa. I praksis, må man lægge stadig mere vægt på disse andre.

Opsummerende om *Forholdet til EF* kan siges:

Tyrkiet søgte om associeret medlemskab – sigtende mod fuldt medlemskab – i EF 31/7 1959, måneden efter Grækenlands ansøgning. Hvor man blev optaget i en række af Vestens organisationer (NATO, OECD og Europarådet), førte EF-ansøgningen ikke til fuldt medlemskab men blev i det store og hele velvilligt modtaget og førte i 1963 til den såkaldte »Ankara-aftale« som en associering på grundlag af artikel 237 i Romtraktaten. (Den artikel vedrører europæiske stater, så her fik Tyrkiet endnu en gang bekræftet sin europæiske identitet; Sezer 1993.) Formålet var at udvikle de økonomiske relationer mellem Tyrkiet og EF i retning af at accelerere den tyrkiske økonomis udvikling, og dermed opnå en toldunion og eventuelt nå frem til fuldt tyrkisk medlemskab. Der taltes om tre faser: en forberedende, primært med støtte til Tyrkiet (5-11 år); en overgangsfase med gradvis reduktion af told (20 år) og en afsluttende fase med overgang til toldunion og eventuelt fuldt medlemskab (hvilket man ikke satte tidsfrist på!). (Bourguignon 1990: 53) En tillægsprotokol blev underskrevet 1970 og trådte i kraft 1973. Tyrkiets hensigt var at få igangsat anden fase.

1987 indleverer Tyrkiet en ansøgning om fuldt medlemskab. Kommissionen svarede (2 år senere) henholdende men høfligt, hvorimod forskellige andre EF-dokumenter som f.eks. en rapport fra EF-parlamentet havde svært ved at skjule, at man af kulturelt-religiøse grunde havde svært ved at forestille sig et medlemskab. Grækenland var naturligvis lodret afvisende.

Generelt bliver forholdet til EF mere problematisk i firserne. Udover konkrete grunde (såsom at den stigende arbejdsløshed i Vesteuropa gør landene mere nervøse ved udsigten til en ny bølge af indvandring fra et medlemsland med befolkningsoverskud og næsten 60 mill indbyggere), blev Tyrkiets medlemsudsigter svækket på grund af den ideologisering af Europabegrebet, der skete i firserne. Det europæiske projekt, der hidtil havde været relativt pragmatisk (den Boer et al 1993), blev i firserne i højere grad knyttet til identitet og kultur, begrundet ved »det europæiske«, ved europæiske »værdier« og »identitet«. (Wæver 1989) Det skete både uden for EF i form af Centraleuropæeres kulturbaserede Europadiskurs (Kundera and all that), og indenfor EF-projektet som en øget refleksion over projektets filosofiske grundlag. Det europæiske projekt måtte udspringe af den europæiske idé. Og hvad er den europæiske idé? Oprindeligt var det: anti-Tyrkiet! Europa blev groft sagt opfundet som et middel mod Tyrken. Den første brug i nyere tid af »Europa« som et politisk slagord og ikke blot et geografisk udtryk er forbundet med pave Pius II's forsøg på at mobilisere et fælles korstog på et tidspunkt, hvor den rene kirkelige reference ikke kunne bære længere, og ved kongressen i Mantua i 1459 besluttede de politiske ledere (uden at dette dog blev udført), at de »med Guds hjælp ville fordrive Tyrken fra Europa« (citeret fra Christensen 1987). Såvel idéen om Europa som det konkrete europæiske statssystem med dets normer og principper blev udviklet i en vekselvirkning med omverdenen, hvilket i det meste af perioden betød: Tyrken (jvf. Neumann & Welsh 1991). Hvis man genopliver »den europæiske idé«, er der en risiko for, at en modstilling Europa/Tyrkiet følger med i købet.

Efter opbruddet i øst har man i Tyrkiet en oplevelse af, at vesteuropæerne svigter én til fordel for sine nyfundne søstre og brødre i

Østeuropa. Under den kolde krig var Østeuropa reelt ikke med i Europa (eller Vesten), mens Tyrkiet var. Efter 1989 bliver Østeuropa centralt i og for Europa, mens Tyrkiet glider ud.

I den tyrkiske debat om EF opstår en refleksion over denne relativt afvisende EF-holdning. Daværende præsident Özal udtalte i 1992, at EFs afvisning skyldtes, at Tyrkiet er et muslimsk land. Det afviste Demirel (der dengang var statsminister, nu præsident): »Jeg er sikker på, at EFs holdning ikke skyldes, at vi er et muslimsk land. Europæerne er civiliserede mennesker, som kender menneskerettighedserklæringerne. (...) Når Polen, Tjekkoslaviet, Ungarn og måske også Bulgarien er blevet medlem, kan EF ikke være en 'Fæstning Europa'. Når Tyrkiet er moderniseret, vil det også blive medlem« (*Politiken*, 9.marts 1992).

Allerede i 1970'erne var EF-spørgsmålet blevet politiseret (parallelt med den generelle forøgelse og polarisering af politiske projekter). Det liberal-konservative parti og udenrigsministeriet støttede øget integration i EF som led i en åbning af den tyrkiske økonomi, mens DPT, Statens Planlægnings-Organisation, og det Kemalist-Socialdemokratiske parti var mere skeptiske, dvs. tilhængere af protektionisme for Tyrkiets industri. Også islamistiske, nationalistiske og socialistiske partier så EF som en trussel mod Tyrkiets økonomi – en ny form for kolonialisme. Efter militærets kup og »reform« af det politiske system i 1980 blev den politiske kurs mere orienteret mod liberalisering af økonomien og åbning mod verdensmarkedet, hvilket – da de umiddelbare sanktioner var overstået – fremmede samarbejdsmulighederne. Men på en lang række andre områder tager hverken Tyrkiet eller EF de aftalte skridt. Det konkrete indhold i aftalerne bliver kun i ringe grad implementeret, og det begynder at ligne et mønster, at den tyrkiske regering fremmer

EF-sagen som politisk symbol, mens man undlader at tage de konkrete skridt, der er nødvendige for faktisk at muliggøre yderligere integration. Man tager mange – ofte bizare – skridt m.h.t. f.eks. højere uddannelser og fødselskontrol, der skal producere statistikker (procent i højere uddannelse, fødselsprocent) på europæisk niveau, men den grundliggende økonomiske tilpasning er mere prekær. Da EF samtidig bliver mere og mere afvisende, er det imidlertid næppe af afgørende betydning. Det er dog muligt at tolke Tyrkiets politik således, at den symbolske dimension – som udtryk for modernisering – har haft forrang ift konkret medlemsskab. (Kazan 1992)

Dét var om EF som udenrigspolitik. For Tyrkiet er det europæiske også en vigtig position i det interne politiske landskab. For at forstå det, er det nødvendigt at gå via:

2. Politik på tyrkisk – stat og nation, imperium og religion

Indtil nu – omend det er begyndt at ændre sig i 80'erne – har *Siyaset* (politik), *Askeriye* (militær) og *Devlet* (stat) været (næsten) ensbetydende begreber i det tyrkiske politiske liv. Med andre ord, lige fra begyndelsen af det osmanniske imperium har politik været reduceret til staten og staten til militæret. Da endvidere »staten« af folket blev opfattet som »faderen« (der beskytter samt skaffer og fordele livets goder), så blev også »folket« reduceret til staten. Dermed fik »statens overlevelse« (lig: folkets overlevelse) den højeste prioritering på den politiske dagsorden i mange hundrede år.

Religion, etnicitet, race og nationalitet indtog derimod en sekundær plads i forhold til den overordnede prioritering. Således har disse begrebers betydning været formet herudfra – det hele præget af opfattelsen af og relationen til Europa og senere også Rusland.

2.1. Stat og Politik

Relationen mellem *siyaset*, *devlet* og *askeriye* er et interessant undersøgelsesemne i sig selv. For eksempel er det for folk på gaden stadigvæk svært at bruge ordet *siyaset*, da det konnotater noget farligt. »Jeg har ikke forstand på politik« eller »Jeg blander mig ikke i politik« er standard-svar, når man spørger folk om politik. Ordet *siyaset* betød i Tyrkiet også »at blive dømt til døden på grund af statslige anliggender«. »Ifølge en undersøgelse foretaget i 1968 og 1969, viser det sig, at for bønder er dette stadigvæk en af betydningerne af ordet *siyaset*.« (Mardin 1986b, s.114) Ordet *askeriye* betyder idag militæret. Men før i tiden betød det den »styrende klasse«, inklusive militæret. (Berkes 1986, s. 149 og 151)

Disse begrebers relation og dermed betydning peger direkte på det osmannisk-tyrkiske politiske samfunds specificitet. Til forskel fra de vesteuropæiske samfund var den politiske og økonomiske autoritet repræsenteret af ét center, af staten. Med andre ord var der tale om »no hereditary aristocracy, no independent church hierarchy, no strong and independent merchant class, no powerful guilds, no self-governing cities« (Özbudun 1988, s.2) Der var istedet en hierarkisk, centralistisk stat, som intervererede i alle menneskelige sfærer. Periferien omkring dette center – reaya-klasserne (de styrede, de skattebetalende, producenterne) – var meget fragmenteret og bestod af mange forskellige befolkningsgrupper, opdelt i overensstemmelse med religiøse og etniske forskelligheder. Begrebet *Millet* (der idag betyder nation) blev brugt for at betegne disse grupper udfra deres religiøse tilhørsforhold. Milletsystemet var baseret på kulturel autonomi og pluralitet så længe man var loyal overfor staten. Kulturel pluralitet og autonomi var med andre ord koblet til politisk enhed.

Kollektivismen i stedet for individualisme, respekt for status i stedet for person, var bi-

produkter af dette politisk-økonomiske system. Statsinteresser fik forrang fremfor gruppeinteresser. Sådanne principper samt »politisk enhed« kom til at indtage faste pladser i det osmannisk-tyrkiske politiske system og operere som både fremmende (for overkommelse af kriseperioder) og forhindrede (for udviklingen af demokrati). (Turan 1988, s.95-106; Berkes 1964, s.13; Mardin 1966)

Tyrkisk-osmannisk politik- (og dermed stats) opfattelse blev således kendetegnet ved: »Retfærdighed« som organiserende princip, (fader)statens eneret til politik og økonomi, dens indblanding i hverdagslivet (centralisme, politisk enhed, ikke-pluralisme på det politiske område), statseliten *reaya*'s loyalitet til sultanen/staten, kulturel pluralisme og autonomi, militærets specielle »værge«-rolle, elitisme og kollektivism. Med andre ord: politik blev reduceret til staten, staten til militæret, og folket til staten. Dermed betød »statens interesser« eller »statens overlevelse« også overlevelse for de øvrige. Og omvendt: statens sammenbrud bliver forstået som samfundets sammenbrud, kaos og død.

Disse strukturer overlevede og betinger stadig dagens tyrkiske politiske liv. For eksempel statens rolle i økonomi og industri, i uddannelsesystemet, militærets »værge«-rolle for den demokratiske, tyrkiske republik (hvis det er nødvendig via militærkup ligesom i den osmanniske tid), ikke-tolerance mellem forskellige politiske opfattelser og grupper (såvel legale som illegale, »bløde« som ekstreme, hvor enhver af disse betragter sig selv som den eneste »sande« og »rigtige«, ophøjer sin opfattelse til nations- og statsniveau, og dermed er villig til at udøve undertrykkelse af de øvrige når det er muligt). Demokrati, for eksempel, blev indtil den allernyeste tid af disse betragtet som »at komme til statsmagten og derefter undertrykke de øvrige«. Det er først i 1980'erne, man er begyndt at sætte spørgsmålstejn ved disse mange hundrede år

gamle opfattelser på trods af erfaringer med politisk pluralisme og flerpartisystem i begyndelsen af det 20. århundrede og i republikkens historie fra 1950'erne indtil idag. »Retten til at være anderledes« og individualisme er en ny opfattelse, som ryster de gamle strukturer i de sociale og politiske sfærer. »Tolerance for de andre« er – selvom det endnu er langt fra at være den dominerende opfattelse – for alvor kommet ind på den tyrkiske dagsorden.

Religion, religiøs lov, etnicitet, race og nationalitet blev i det Osmanniske imperium og i Tyrkiet betinget og defineret ud fra det overordnede princip, statens interesser eller statens overlevelse samt relationerne med Europa som nævnt ovenfor. (Mardin 1992: 239-248)

2.2. Religion og Stat

For eksempel kom religion/islam til at optræde på et sekundært niveau i forhold til det overordnede element »statens overlevelse«. For det første blev den folkelige, heterogene islam – forskellige religiøse ordener, sekter som »sunni«, »alevi«(shii), »tasavvuf« (mysticisme) og disses underopdelinger – kontrolleret og styret af center-islam, der var statslig uddannet og ansat i det osmanniske imperium. Denne dybe struktur organiserede og organiserer stadig væk relationerne i denne sfære. For det andet spillede *Şeriat* (islamisk lov) en sekundær, fortolkende og legitimiserende rolle i forhold til *Kanun* (verdslig lov) i »statsanliggender«, men spillede den primære rolle i privatsfæren i det osmanniske imperium. *Şeriat*'s rolle (både i den statslige og i den private sfære) begyndte allerede at blive rystet ved reformer fra det 18.århundrede og afsluttedes ved etableringen af Den Tyrkiske Republik. På den anden side optrådte den i den islamistiske diskurs og overlevede via den indtil idag. For det tredje anfægtedes Islam i form af den Islamiske Gaza-opfattelse (hellig krig) allerede i be-

gyndelsen af 18.århundrede. Der blev sat spørgsmålstegn ved den gudgivne krigslykke og udvidelsesnødvendighed. Erobrings/Gaza-opfattelsen blev erstattet med en opfattelse af fred, aftaler og diplomati i slutningen af det 18.århundrede. Gaza-opfattelsen levede, ligesom Şariat, videre via den islamistiske diskurs indtil idag. (Özek, s.359-371; Ortaylı 1986; Heper 1981; Toprak & Sunar 1983; Inalcik 1973: s.3, 6, 52, 165-202; Inalcik 1954, s.127; Mardin 1986; Mardin 1992, s.10; Mardin 1962, s.135-137; Berkes 1964, s.14, 15, 18, 23-25, 30, 57; Vali 1971, s.1f, 6; Naff 1984; Aksan 1993)

Disse forhold bør tages i betragtning ved overvejelser om den såkaldte »islamiske fare« i Tyrkiet, som der er så megen tale om i disse tider. Ligeså vigtigt som at lytte til den islamistiske diskurs er at vide, at den altid har været en svag position i tyrkisk politisk idéhistorie.

2.3. Nation

Mens etnicitet, race, kultur og sprog ikke var vigtige elementer i det osmanniske politiske samfund, hvor de var underordnet »statens overlevelse« – og begrebet »tyrk« ikke betød andet end en af de konstituerende befolkningsgrupper (eller »nomade«) – kom disse begreber i forbindelse med opståelsen af nationalisme i Europa til at spille en vigtig rolle. Sammen med elementet religion indgik de i dannelsen af ikke-tyrkiske og ikke-muslimske separatistiske nationalismer og af osmannisk-tyrkiske »nationsopfattelser«. Opkomsten i Europa af modernitet med dens industrialisme, nationalisme, og nationalstater, blev enden på den osmanniske overlegenhedsopfattelse, begyndelsen på militært, territorielt, økonomisk, og politisk tilbageslag, og førte til opløsningen af traditionelle systemer (som Kapıkulu, Tımar og Millet) og starten på moderniseringsbestræbelser.

»At efterligne Europa« for »at opnå europæisk niveau« kom til at danne kernen i disse bestræbelser. Det var – sammen med: »efterligne teknologi« – det eneste fælles element mellem forskellige projekter for »at redde imperiet« og modernisere. Disse projekter opstod i en kæde og udvikledes via kritik af hinanden. Diskussionerne drejede sig om, »hvordan man skulle efterligne Europa«, »forholdet til Europa« og »hvilken nation, staten skulle bygges på«. Begrebet *vatan* (fædreland) blev i denne sammenhæng et vigtigt element i dannelsen af nationsopfattelser og i forbindelse hermed af de geopolitiske grænser for imperiet. (Mardin 1992, s.10,244; Mardin 1962, s.134-135; Berkes 1964, s.23-24, 71; Türköne 1991, s. 50,52,263-266)

Ifølge den europæiske/vesternistiske »osmannisme«, som er det første »redningsprojekt«, skulle man efterligne det moderne Europa på alle samfundsmæssige områder, og ikke kun teknologien. Begrebet *vatan* (fædreland) optrådte som centrum i dannelsen af en ny nationsopfattelse: *Osmanlılık* (osmannisme). *Vatanseverlik* (patriotisme) betød loyalitet til staten og statens overlevelse. Det blev betragtet som den højeste pligt »for ethvert individ, uanset religiøse eller etniske tilhørsforhold« – individer, der nu alle var lige-stillede som borgere. Forsøget på at skabe en moderne nationalstat (som de europæiske) måtte – på grund af religiøse, etniske og kulturelle forskelligheder (der ikke var som Europa's) – vælge vejen via »fædrelands-kærlighed«. Et fædreland defineret ved stat og territorium var det eneste fælles bånd mellem statens subjekter. (Berkes 1964, 89-159; Türköne 1991, s.263-264)

İslamcılık (islamisme/pan-islamisme) kritiserede europæisme/osmannisme for, at dens ligestilling af statens subjekter undergravede muslimers »dominerende« position. Desuden var det ikke ligestilling, hævdede man, for ikke-muslimske subjekter var bedre stillet end

muslimer, idet de blev beskyttet af Europa's stormagter og Rusland (som led i deres politik for »the Eastern Question« og »opdeling af det osmanniske imperium«). Ikke-muslimer bidrog kun til staten økonomisk, mens muslimer både bidrog med økonomi og liv. Det var nok at efterligne Europas »teknologi«, for *Şariat* var en perfekt ramme for de moralske, sociale og politiske institutioner, inklusiv »demokrati«. Elementer som »demokrati«, »frihed« og »adalet« (retfærdighed), tolkedes via parallelbegreber fra »old-islam« og kom til at optræde i den islamistiske diskurs, ikke i den europæiske/osmanniske! Den svage liberalisme, der kredsede i islamismens periferi, kom til at overleve i et symbiotisk fællesskab med islamisme. *Vatan* (fædreland) betød i den islamistiske diskurs noget større end de osmanniske grænser. Koblet til *Şariat* betød det den »islamiske nation« og »islamske vatan« under ledelse af den osmanniske Halife, der skulle være »valgt, demokratisk og retfærdig« – som i Europa, men på islamisk manér. (Berkes 1964, s.201-250; Türk-öne 1991; Mardin 1962, s.283-336)

Türkçülük (tyrkisme, pan-tyrkisme og pan-Turanisme) kritiserede begge de to første redningsprojekter, for ikke at have forstået, hvad begrebet nation betød. Med henvisning til ikke-tyrkiske og ikke-muslimske separatistiske nationale bevægelser i imperiet, fremstilledes de to konkurrerende projekter som farlige for »statens overlevelse«. Den moderne (europæiske) national-stat betød den geopolitiske enhed af et folk, som tilhører samme kultur og sprog. I det Osmanniske tilfælde ville det sige at nationen bestod af tyrkiske folkeslag (med samme sprog og kultur). Den tyrkiske *Vatan* strakte sig langt videre end den osmanniske, fra Balkan til den Kinesiske mur. (Man kan her skelne mellem pan-tyrkisme, der vil samle alle tyrkiske folk i Centralasien, Kina, Sovjetområdet, Irak, Iran, Tyrkiet, Vestthrakien og Cypern; og pan-turanisme, der inkluderer ungare og finner i

»den turanske race«.) Islam var en religiøs tro, der – selvom religion var et af de konstituerende elementer for en nation – intet havde at gøre med statslige anliggender (adskillelse af stat og religion). Tyrkificering på områderne kultur, sprog og religion betød bortrensning af arabisk og persisk og var nødvendig for skabelsen af denne tyrkiske nation. De øvrige retninger, mente man, var blinde for, hvor vigtigt det var (ved hjælp af staten) at skabe en national industri og økonomi samt et tyrkisk borgerskab for at kunne »opnå europæernes niveau« og kunne konkurrere med dem. (Berkes 1964, s.321-366, 425-428; Hostler 1957, s.142-146; Gökalp 1959, s.71-85)

Disse tre moderniserings- og redningsdiskurser konkurrerede i det osmanniske politiske system indtil opløsningen af imperiet. De første (europæistiske/osmanniske) reformer – »for at kunne følge med Europa« – begyndte i det 17. århundrede i den militære sfære og spredte sig indenfor uddannelse, administration, juridiske, sociale og økonomiske forhold op til slutningen af det 19. århundrede. Til tider blev de afbrudt af islamistiske og traditionalistiske anti-reform perioder. I reformperioden »Tanzimat«, der betyder (an)ordning, fra 1839-1876, forsøgte sækularisering og ligestilling af statens borgere uanset deres religion og etnicitet. Denne blev efterfulgt af de islamistiske »Unge Osmanners« bevægelse med krav om »parlament«, »frihed« og demokrati a la islam, og en kort parlamentarisk-konstitutionel periode i året 1877. Dette første osmanniske parlament blev lukket i 1878 og de »unge osmanner« blev sendt i eksil. Den efterfølgende periode, indtil »ungtyrkernes« bevægelse opstod, og partiet »İttihad ve Terakki« (Enhed og Fremskridt) i 1908 overtog statmagten, var præget af på den ene side islamisme, som blev forstærket af asiatiske muslimers ønske om hjælp fra den osmanniske kalif mod kolonialistiske europæiske stormagter og Rusland, og på den anden side stadig europæisme/osmannisme, mens tyrkis-

me som tredje alternativ for at redde imperiet dannede sig. I 1908 kom den overvejende tyrkistiske *Ittihad ve Terakki*, til magten ved et militærkup, dvs. ved at skifte Sultanen ud. De erklærede politisk frihed, pluralisme og et parlamentarisk monarkisk regime, men undertrykte enhver opposition (udfra den ovenfor nævnte traditionelle opfattelse af »politisk enhed«). Undertrykkelsen rettedes først og fremmest mod den islamist-liberalistiske symbiose »Hürriyet ve Itilaf Fırkası« (Partiet af Frihed og Kontrakt). *Ittihad ve Terakki*-regimet deltog i 1. Verdenskrig i alliance med Tyskland »for at redde imperiet«, og opløste sig selv i 1918 sammen med opløsningen af det Osmanniske imperium. Mens ledende kadre fra *Ittihad ve Terakki* fortsatte deres aktiviteter for »at redde imperiet« via »skabelsen af den tyrkiske nation fra Balkan til den kinesiske mur« i Centralasien, og *Hürriyet ve Itilaf* sammen med den daværende sultan forhandlede med krigens sejrherre om fordelingen af den osmanniske jord, opstod der en anden nationalistisk, folkelig bevægelse, »Kuvay-i Milliye« (Nationale Kræfter) rettet mod besættelsen af Anatolien, under lederskab af generalen Mustafa Kemal. (Om *Ittihad ve Terakki*: Mardin 1983; Hanioglu 1985. Om 'Unge Osmanner': Mardin 1962. Om politiske partier mellem 1908 og 1922: Tunaya 1984; Tunaya 1986)

Disse tre projekter for redning og efterligning af Europa med tilhørende nationsopfattelser kom – med visse forvandlinger over tid – til at danne basis for de efterfølgende politiske nations- og statsopfattelser i Tyrkiet. Islamisme overlevede, efter imperiets opløsning, igen symbiotisk med liberalisme, men denne gang var magtforholdet omvendt, og islamismen kredsede i den styrkede liberalismes periferi, hvorfra den efterhånden adskilte sig. »Tyrkisme« forvandlede sig til en race-orienteret pan-tyrkisme og overlevede indtil idag, kendt under navnet »Grå ulve« (en pan-tyrkistisk, militant højrebevægelse; Çağlar

1990). Socialisme, som indtog den svageste position i forhold disse, blev mere svækket med opløsningen af den »socialistiske blok«, mens de øvrige forstærkede deres positioner.

Kemalisme blev basis for etableringen af Den Tyrkiske Republik og den dominerende politiske diskurs indtil idag. Den dannedes ved artikulationen af elementer hentet fra »europæisme/osmannisme« og »tyrkisme«:

The war is over with ourselves victorious, but our real struggle for independence is to begin only now – this is the struggle to achieve Western civilization. (Kemal Atatürk citeret i Berkes 1964, s.463f)

Til gengæld var relationerne med Vesten og Europa kølige indtil slutningen af 2. Verdenskrig, og udenrigspolitikken var præget af neutralisme (Sezer 1984, s.53) eller sagt på en anden måde: Tyrkiet var præget af, »towards the West in spite of the West«. (Berkes 1964, s.464) Udviklinger i Europa og Rusland, magtbalancen i Europa, betingede altid osmannernes/Tyrkiets relationer med Europa, hvad enten disse gik ud af Europa (f.eks. før og efter 1. Verdenskrig og idag) eller ind i Europa (f.eks. i den kolde krigs periode). På den anden side har europæisme, vesternisme, med andre ord modernisme, været et konstant tema, der dominerede den tyrkiske politiske dagsorden.

Kemalisme bestod af republikanisme (nationens suverænitet), sækularisme, populisme (demokrati), statisme (skabelse af national industri, økonomi og bourgeoisiklasse) og revolutionærisme (dvs. uafbrudt reformering af disse principper for at kunne følge med tidens nødvendigheder/den moderne, vestlige verden) og nationalisme. De vestlige reformer som blev sat i gang af »europæisme/osmannisme« og »tyrkisme« er fuldført.

Og ud fra osmannisme og tyrkisme er en ny tyrkisk nation defineret. Med Enver Ziya

Karal's ord »Turkish nationality is for people who speak Turkish, who are brought up with Turkish culture, share Turkish ideals and who live on Turkish soil; these people are Turks, - regardless of race or religion.« (Karal 1981, s.18) Med M.Kemal Atatürk's ord »The Turkish people forming the Turkish Republic are called the Turkish nation« (ibid.). Den kemalistiske doktrin rummer også princippet, at undgå ekstern eventyrpolitik, »ikke at løbe efter ikke-realiserbare drømme« (citeret fra Karal 1981: 33). »Neither Islamic union nor Turanism can form a doctrine, a logical policy for us.« »When I speak of national policy, I mean it in this sense: to work within our national boundaries...« (i Hostler 1957, s.109). Med andre ord »kulturel tyrkisme« er koblet til det osmanniske princip om »lighed, uanset religiøse og etniske forskelligheder«, og til »vatan« (republikkens grænser). Det udgjorde den kemalistiske nationsopfattelse, som har domineret de øvrige opfattelser indtil nu. Denne nationsopfattelse er forenet med et stærkt minde om kampen mellem Enhed og Separatisme, som resulterede i opløsningen af imperiet, hvilket har medført en opfattelse af nødvendig kulturel og sproglig enhed, og dermed assimilation af især ikke-tyrkiske muslimske minoriteter, først og fremmest Kurderne. På den anden side blev kurderne ligestillet mht muligheder og pligter som de øvrige borgere af Republikken. Først i 1980'erne, i takt med opståelsen af en kurdisk separatisme, begyndte man at sætte spørgsmålstegn ved denne idé om »kulturel enhed«, og i diskussionerne opstod en »ny« opfattelse om »kulturel pluralisme« – som ligner den tidligste osmannisme.

Idag, i begyndelsen af 90'erne, stilles der spørgsmålstegn ved det mange hundrede år gamle princip om »politisk enhed« (dvs ikke politisk pluralisme, ikke tolerance), og spørgsmålstegn ved den kemalistiske nationsopfattelse: »kulturel enhed«. Processen forstærkes yderligere ved kurdisk separatisme og

Tyrkiets »mission« som »demokratisk, markedsøkonomisk og vestlig tyrkisk republik« i forbindelse med de nye opståede tyrkiske republikker og »ydre tyrker« i hele taget. Og på trods af de store problemer, som Tyrkiet konfronteres med nu, er denne proces et godt tegn for yderligere demokratisering og modernisering, hvilke betød og betyder at »nå op på europæisk niveau«; med Europa eller på trods af Europa.

3. Tyrkiets fremtider – projekter og problemer

Talen om »Tyrkere i Østen« var næsten døet ud – reduceret til en svag røst fra pan-tyrkister som de såkaldte »grå ulve« – men med Sovjetunionens opløsning ændrede billedet sig totalt, og brødrene i Øst blev genopdaget. Dette gav en stærkt følelsesladet reaktion i Tyrkiet (for fascinerende citater se Kazan i 1994 og vores artikel i *International Politik*, 1994/1). De grå ulve kom mere frem men nedtonede kravet om, at realisere et stort »fra de midt-tyske sletter til det Kinesiske hav« (i Bora & Can 1991, 436) til fordel for gode og nære relationer med disse nye stater. Som de med størst interesse i de østlige tyrkere, måtte pan-tyrkisterne levere realpolitik. Betoningen af »Tyrkiets overlevelse« bragte dem nærmere til vesternisterne. Der opstod en tilnærmelse mellem tyrkisme og kemalisme. Kemalismen, der ellers insisterede på, at Tyrkiet sammenfaldt med de geografiske grænser, blev mere »udfarende«, mens vesternisme og kulturel enhed fik en større plads i en realistiske pan-tyrkisme.

Det radikale alternativ udgør islamisterne, der kritiserer det tyrkiske forsøg på at være Vestens agent i Centralasien. Tyrkerne fremstilles som det naturlige lederskab for den islamiske verden. Islamismen får således en tyrkistisk drejning.

Den centrale gruppe af vesternister reagerede forsigtigt på opkomsten af nye tyrkiske republikker. Man forsøgte at fastslå, at Tyrkiets udenrigspolitiske linje lå fast. Men den kunne ikke være upåvirket. De nye udviklinger har gjort skellet mellem udenrigs- og indenrigspolitik meget tynd. Man kan ikke forholde sig til de nye udfordringer uden, at Tyrkiet selv redefineres. Grundbegreberne sættes i skred og artikuleres på nye måder. Der er sket en forskydning af lejrene, der gør pantyrkisme mere central men delt: de to hovedstrømninger er pantyrkisk kemalisme og pan-tyrkisk islamisme. Og den første er *so far* klart dominerende.

Vesternisterne tager hverken udgangspunkt i race (som tyrkisterne) eller religion (som islamisterne). Sprog, kultur og historie begrunder fællesskabet med de centralasiatiske republikker. Tyrkiets stat omfatter ikke kun tyrkere og den omfatter heller ikke alle tyrkere i verden. Der er en dyb kobling mellem stat og folk, mens koblingen stat-nation ikke er så tæt. Vesternister kan derfor indoptage pan-tyrkiske elementer uden at blive tvunget til at gå hele vejen til at kræve alle disse menneskers organisering under én stat.

Resultatet er en ændret tyrkisk selvforståelse, der er mindre renlivet kemalistisk og i en vis forstand neo-osmannisk (selv om netop disse områder ikke var med i imperiet). Ligheds-punkterne består i, at man opbygger et magt-center, en stormagt, som stadig opererer med stor autonomi for de enkelte enheder. På andre punkter er de nye tendenser snarere et spejlbillede af det osmanniske system, idet man binder området sammen med kultur og opsplitter det politisk, hvorimod osmannerne bandt riget sammen politisk og havde det opdelt kulturelt. Dette kan dog være foreneligt, i den forstand, at begge modeller rummer en adskillelse af politik og kultur i modsætning til den kemalistiske kopiering af en europæisk nationalstat.

Tyrkiets mission i konkurrence med Irans islamiske model søger man at markedsføre i Vesten. I denne eksportsammenhæng var det logisk at være omhyggelig med at præsentere Tyrkiets rolle uden pan-tyrkiske overtoner, og der var da også især i USA stor lydhørhed overfor, at Tyrkiet måtte være Vestens sats i dette område. EF-Europa viste ikke samme interesse for at støtte Tyrkiet på denne mission.

Ift at finde fælles fodslag med Vesten kommer det kurdiske problem ind som forstyrrende. Hårdhændet tyrkisk behandling af kurderne fører forståeligt til vestlig kritik af overgreb mod menneskerettighederne, hvilket imidlertid udløser et særligt tyrkisk ubehag pga historiske minder om, hvordan det osmanniske imperium blev opløst ved Vestens indgreb til støtte for nationale gruppers ret til selvbestemmelse og beskyttelse mod tyrkerne. En særlig dimension i den gensidige tyrkisk-vestlige fremmedgørelse omkring kurderne udgør Tyskland (Sezer 1993), der har stået i et særligt lys i Tyrkiet: historisk kæmpede Tyrkiet på tyskernes side i første verdenskrig, og fra 1960'erne kom Vesttyskland til at indtage pladsen som Tyrkiets primære handelspartner, betydeligste militære allierede i Europa og vigtigste »vært« for tyrkiske gæstarbejdere. Forholdet er på det seneste blevet præget af gensidig kritik, i den ene retning pga ny-nazistiske overfald på tyrkere i Tyskland, i den anden retning fordi Tyskland har involveret sig særligt aktivt i det kurdiske spørgsmål. Dette sidste kan skyldes, at der bor næsten 300.000 tyrkiske kurdere i Tyskland, men hænger også sammen med, at princippet om national selvbestemmelse har særlig stærk tilslutning i Tyskland, på grund af dels den tyske nationsopfattelse, dels Tysklands efterkrigserfaring, hvor dette begreb »skaffede« genforeningen. Denne tyske prioritering af begrebet om national selvbestemmelse har vi set udmøntet i Jugoslavien, hvor det førte til det tyske pres for tidlig anerken-

delse af Slovenien, Kroatien og Bosnien, og det samme princip presser Tyskland i retning af, at engagere sig mere i kurdernes sag, end andre gør. Dette betyder problemer for forholdet mellem Tyrkiet og Tyskland.

Andre områder er siden rykket ind på dagsordenen. Myrderierne i Bosnien, der har haft muslimerne som hovedofre, har naturligvis givet stærke reaktioner i Tyrkiet. I den politiske debat hævdes det, at 10 ud af 60 millioner indbyggere i Tyrkiet nedstammer fra indvandrere fra Balkan, heraf 2-4 mill. fra Bosnien. Tyrkiet har ikke villet gå enegang på Balkan, ikke engageret sig direkte som beskytter, men har taget en række initiativer, fremsat en handlingsplan overfor FNs sikkerhedsråd, indkaldt Organisationen af Islamiske Stater, indkaldt til Balkan-konferencer (som Bulgarien og Grækenland boycotter), osv. Det er meget let i den islamiske verden at fremmane konspirationsteoretiske forklaringer, hvor Bosnien ofres, fordi der blot er tale om muslimer. Den vestlige passivitet bliver – ikke nødvendigvis retfærdigt – udlagt som bevis på uforenelige interesser mellem vest og muslimer, og underminerer dermed den tyrkiske selv-definition som »vestlig« og moderne i Centralasien.

Det tredjevigtigste emne har været situationen for gæstearbejdere i Vesteuropa, og her særligt angreb på tyrkere i Tyskland. 5% af statsborgerne lever i udlandet, heraf de fleste i Vesteuropa, især Tyskland.

De tre dimensioner, Centralasien, Balkan og fremmedarbejdere i Vesteuropa, forstærker hinanden. Den ydre dimension bliver vigtigere, og Tyrkiets internationale plads og rolle bliver et centralt indenrigspolitisk emne.

En model har tegnet sig klart i kortene det seneste år: elementer fra osmannisk tradition og moderne kemalisme mixes på en ny måde, der giver Tyrkiet en større mission (dermed

pan-tyrkiske islæt) og definerer en større tyrkisk nation, men undgår ideer om udvidelse af staten eller optoning af religionen. Klassisk pan-tyrkisme såvel som islamisme holdes derved stangen. Som led heri er der mulighed for en udvikling i retning af mere pluralisme, større accept af kulturel forskellighed, i og med at den europæisk inspirerede nationalisme med tæt kobling af kultur og stat nedtones til fordel for en mere osmannisk afkobling. Dette kunne pege på mulige fremskridt ift det kurdiske problem, hvilket igen vil kunne forbedre forholdet til vesten. Altovervejende må det dog siges, at Vesten – og især EF – har vist ringe interesse for Tyrkiets rolle og problemer i den nye situation. Hvis udviklingerne på alle tre primære ydre arenaer (Tyskland, Balkan og Centralasien) fører til frustrationer og en følelse af vestlig »svigt«, vil dette – når det lægges ovenpå mega-afvisningen, EF-ansøgningen, vil det være svært for Tyrkiet at fortsætte en model, der dybest set er baseret på at være europæisk ved at vende sig bort fra Europa, vestlig på trods af vesten.

Litteratur

- Aksan, Virginia H. (1993) »Ottoman Political Writing, 1768-1808«, i *International Journal of Middle East Studies*, vol. 25:1, s. 53-69.
- Berkes, Niyazi (1964) *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill UP.
- Berkes, Niyazi (1986) »Türkiye'de Çağdaşlaşma Olgusu« i Kalaycıoğlu, E. & Sarıbay, A.Y. (red.): *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, İstanbul, s. 137-157.
- Bora, Tanıl & Kemal Can (1990) *Devlet Ocak Derğâh: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İletişim Yayınları.
- Bourguignon, Roswitha (1990) »A History of the Association Agreement Between Turkey and the European Community« i Evin, A.O. & Denton, G. (eds.) *Turkey and the European Community*, Leske u. Budrich, s.51-63.

- Çağlar, Ayşe Neviye (1990) »The Greywolves as Metaphor« i A. Finkel & N. Sirman (red.) *Turkish State, Turkish Society*, London: Routledge, s. 79-102.
- Ceyhan, Demirtaş (1992) »Fjerne Slægtninge«, artikel serie i *Cumhuriyet*.
- Christensen, Stephen (1988) »Europa som slagord« i Hans Boll-Johansen & Michael Harbsmeier (red.) *Europas Opdagelse: Historien om en idé*, København: Chr.Ejlers Forlag, s.61-81
- den Boer, Pim; Peter Bugge & Ole Wæver (1993) *The History of the European Idea*, Milton Keynes: Open University.
- Gevorkyan, A. (1993) »Turan instead of USSR?« oprindelig i *Nash Sovremennik, Moskva*, 1993, N 4, s. 138-143; oversættelse i *Central Asia Today*, Nr.2., Moskva, s. 61-63.
- Gökalp, Ziya (1959) *Turkish Nationalism and Western Civilization*, oversat og redigeret af Niyazi Berkes, London.
- Hanioglu, Şükrü (1985) *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul: İletişim.
- Heper, Metin (1981) »Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective« i *The Middle East Journal*, 3(1981), s.345-363.
- İlkin, Selim (1990) »A Short History of Turkey's Association with the European Community« i Evin, A.O. & Denton, G. (eds.) *Turkey and European Community*, Leske u. Budrich, s.35-49.
- Inalcık, Halil (1954) »Ottoman Methods of Conquest« i *Studia Islamica*, vol. 2, s. 103-129.
- Inalcık, Halil (1973) *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, London.
- Karal, Enver Ziya (1981) »The principles of Kemalism« i Ali Kazancıgil & Ergun Özbudun (red.) *Atatürk: Founder of a Modern State*, London, s. 11-35.
- Kazan, Işıl (1992) »Tyrkiet og EF«, »fri opgave« ved Institut for Statskundskab, Københavns Universitet.
- Kazan, Işıl (1994) »Tyrkiets Udenrigspolitik: med særligt henblik på 'det nye Europa', EF, og de Centralasiatiske republikker efter opløsningen af Sovjetunionen«, speciale under færdiggørelse, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet.
- Kazancıgil, Ali (1981) »The Ottoman-Turkish state and Kemalism« i Kazancıgil, A. & Özbudun, E. (red.) *Atatürk: Founder of a Modern State*, London, s. 37-56.
- Mardin, Şerif (1966) »Opposition in Turkey and the Maghreb« i *Government and Opposition*, vol. 1:3, s. 375-387.
- Mardin, Şerif (1983) *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim.
- Mardin, Şerif (1986a) *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim.
- Mardin, Şerif (1986b) »Türk Siyasasını Açıklayabilecek bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri« i Kalaycıoğlu, Ersin & Sarıbay, A.Y. (red.) *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, İstanbul, s. 109-135.
- Mardin, Şerif (1990) »European Culture and Development of Turkey« i Evin, A.O & Denton, G. (eds.) *Turkey and European Community*, Leske u. Budrich, s. 13-23.
- Mardin, Şerif (1992) *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim.
- Naff, Thomas (1984) »The Ottoman Empire and the European States System« i Hedley Bull & Adam Watson (red.) *The Expansion of International Society*, Oxford UP, s. 143-169.
- Neumann, Iver B. & Jennifer M. Welsh (1991) »The Other in European self-definition: an addendum to the literature on international society« i *Review of International Studies*, vol. 17:4, s. 327-348.
- Ortaylı, İlber (1986) »Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine« i Kalaycıoğlu, E. & Sarıbay, A.Y. (red.) *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, İstanbul, s. 159-170.
- Özbudun, Ergun (1988) »Development of Democratic Government in Turkey: Crises, Interruptions and Reequilibrations« i Özbudun, E. (red.) *Perspectives on Democracy in Turkey*, Ankara, s. 1-58.
- Özek, Çetin, *Devlet ve Din*, Ada Yayınları, Bilim Dizisi.
- Robins, Philip (1993) »'Silent Competition': Iran and Turkey in Azarbaijan and Central Asia« i Alf Grannes m.fl. *Emiske Konflikter i Sentral-Asia og Kaukasus*, Oslo: NUPI-Rapport nr. 172, s. 111-123.
- Sezer, Duygu Bazoğlu (1984) »Turkey's Security Policies« i Alford, Jonathan (red.) *Greece and Turkey: Adversity in Alliance*, IISS, s. 43-89.
- Sezer, Duygu Bazoğlu (1993) »Turkey and the European Idea« i *NATO's Sixteen Nations*, vol. 38:4, s. 82-87.

- Shaw, Stanford J. (1976) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol.1, Cambridge UP.
- Toprak, B. & Sunar, I. (1983) »Islam in Politics« i *Government and opposition*, vol. 18:4, s. 421-441.
- Tunaya, T.Z (1984) *Türkiye'de Siyasal Partiler*, vol.1, Istanbul.
- Tunaya, T.Z (1986) *Türkiye'de Siyasal Partiler*, vol.2, Istanbul.
- Turan, Ilter (1988) »Stages of Political Development in the Turkish Republic« i Özbudun, E. (ed.) *Perspectives on Democracy in Turkey*, Ankara, s. 59-112.
- Türköne, Mümtaz'er (1991) *Siyasi Ideoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Istanbul: İletişim.
- Váli, Ferenc A. (1971) *Bridge Across the Bosphorus*, London.
- Wæver, Ole (1989) *Hele Europa: Projekter, Kontraster*, København: SNU.
- Wæver, Ole (1993) »Europas tre imperier«, *Den Grimme Ælling*, vol. 6:2, s. 32-33.